

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск III

Одеса 2014

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Немченко. – Одеса: ФЛП «Фридман А.С.», 2014. – 120 с.

У третьому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи, починаючи від доби раннього християнства. До збірки також увійшли праці фахівців-єгиптологів та медієвістів з академічних закладів Києва, Санкт-Петербурга та Кишиневу.

Збірку підготовлено в межах наукової теми «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694)

Редактор

І.В. Немченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Коректор

Д.К. Погребна

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 14 жовтня 2014 р., протокол №2.

ISBN 978-966-96181-12-11

© Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

П.А. Майборода

**Полеміка Кирила Александрійського
з Юліаном Відступником**

Стаття присвячена аналізу полеміки александрійського патріарха Кирила з останнім язичницьким імператором Юліаном Відступником. Автор розглядає твір Кирила «Проти нечестивого Юліана», який не піддавався ґрунтовному аналізу у вітчизняній історіографії. Автор доводить: арсенал прийомів, використаний отцем церкви свідчить, що Кирило був вельми ерудованою особою як на свою епоху, однак догматичність заважала йому усвідомити сутність язичницьких аргументів проти християнства.

Дослідження періоду пізньої античності набирає все більшої популярності. Стара антична цивілізація у цей період вже не могла повною мірою відповісти на суспільні запити, що швидко змінювалися, й місце старих культів займали нові, здебільшого ті, що прийшли зі Сходу¹. Найбільш популярним серед таких культів згодом стало християнство, яке не тільки давало відповіді на актуальні питання, але й з часу Міланського едикту Константина намагалося монополізувати право на істину. Природно, це викликало спротив з боку язичництва. Протистояння між адептами двох культів, яке відбувалося, насамперед, на аренах амфітеатрів², у християнських базиліках³, у покоях імператорів⁴, на вулицях найбільших міст⁵, відбилося також у літературній полеміці.

¹ У популярному античному романі «Метаморфози» описується навернення головного героя до одного з таких культів – поклоніння Ісіді. – Див.: Апулей. Метаморфози, или Золотой осел // Пер. М. Кузмина, прим. С. Маркиша. – М., 1969.

² Спочатку леви роздирали християн, а потім християни закривали амфітеатри. – Див.: Гиббон Э. История упадка и крушения Римской империи / Пер. с англ. В.Н. Неведомского. – М., 2001. – С. 357–358.

³ Наприклад, полеміка Амвросія Медіоланського щодо Олтаря Перемоги. – Див.: Казаков М.М. «Алтарь Христа не принимает твоих даров, потому что ты принёс жертву алтарю идолов» // Казаков М.М. Епископ и империя: Амвросий Медиоланский и

Одною з найбільш відомих та цікавих робіт, які були спрямовані проти християнства, стала праця імператора Флавія Клавдія Юліана (361–363)⁶. В значній мірі інтерес до твору «Проти галілеян» обумовлюється масштабом постаті язичницького імператора. За свідченням Григорія Назіанзіна⁷, відступник від християнства, що вже в дорослому віці навернувся до язичництва, він міг дискутувати з християнами ґрунтовно, на основі отриманих колись знань. Відлуння резонансу, який викликала праця «останнього язичницького імператора», все ще звучало й через століття, коли александрійський єпископ Кирило (376–444 рр.) написав свій твір «Проти нечестивого Юліана»⁸. За іронією долі, цей твір, який мав позбавити гостроти найбільш влучні інвективи Юліана, став фактично єдиним джерелом для знайомства,

Римская империя в IV веке. – Смоленск, 1995. – Режим доступа: <http://biblicalstudies.ru/Books/Kazak27.html> (12.02.14).

⁴ У часи Констанція I одним з головних супротивників майбутнього останнього язичницького імператора Юліана був препозит царської почивальні Євсевій. – Див.: Аммиан Марцеллін. Римская история / Пер. с лат. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сонни под ред. Л.Ю. Лукومского. – СПб., 1994. – XIV, 11, 1.

⁵ В Александрії, наприклад, натовп забив до смерті язичницю Гіпатію – одну з найосвіченіших жінок свого часу. – Див.: Сократ Схоластик. Церковная история / Пер. СПбДА под ред. И.В. Кривушина. – М., 1996. – VII, 15.

⁶ Юлиан // Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М., 1990 [первое издание 1935]. – Режим доступа: <http://sno.pro1.ru/lib/ran/3-7.htm> (13.02.14).

⁷ Слово 4. Первое обличительное слово на царя Юлиана // Григорий Богослов. Собрание творений в 2-х томах / Пер. с древнегреческого Московской духовной академии. – Т.1. – Мн.-М., 2000. – С.78–148.

⁸ Sancti patris nostris Cyrilli Alexandriae archiepiscopi pro Christiana religion, adversus Julianum imperatorem libri decem [interpretibus Nicolao Borbonio et Joanne Auberto. Denuo recensuit et post Juliani imp. Opera edidit Ezechiel Spanhemius. Lipsiae, 1676, fol.] // PG, 76: S.P.N. Cyrilli Alexandriae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia; cura et studio Joannis Auberti... - Parisiis: Apud Fratres Garnier editors, 1863. – P. 489–1058.

хоча б і у фрагментарному вигляді, з твором язичницького імператора, чия праця не збереглася до нашого часу.

Наукове дослідження зазначеного твору Кирила було започатковано ренесансним вченим Й. Еколампадієм (Johannes Oecolampadius)⁹, якому належить латинський переклад втраченого грецького оригіналу¹⁰. В подальшому текст неодноразово перевидавався; найбільш поширеним виданням залишається те, що містить грецька «Патрологія» Ж.-П. Міня. Що стосується дослідження окремого видання тексту роботи Юліана, то досі найкращою є праця німецького вченого XIX ст. К. Ноймана¹¹.

У XX ст. твір Кирила викликав інтерес дослідників у різних аспектах: одних цікавило рясне цитування герметичних та платонічних джерел¹², інших – критика Юліаном Старого заповіді, а також структура його філософської аргументації¹³.

Втім, на наш погляд, приділяється недостатньо уваги твору самого Кирила. Адже саме розгляд вивчення позиції обох полемістів дозволяє побачити специфіку пізноантичного міжрелігійного діалогу¹⁴, виявити

⁹ *Contra Julianum apostatam pro religio Christiana // Operum divi Cyrilli / Tr. Johannes Oecolampadius. – V.3. – Basel, 1528. – P. 1- 99.*

¹⁰ *Malley W.J. The Contra Julianum of St. Cyril of Alexandria and St. Peter Canisius // Theological Studies. – 1964. - № 25. – P. 70–74.*

¹¹ *Juliani imperatoris librorum contra Christianos quae supersunt [insunt Cyrilli Alexandrini. Fragmenta Syriaca ab Eberhardo Nestle edita] / Collegit, recensuit, prolegomenis instruxit Carolus Joannes Neumann. – Lipsiae, 1880.*

¹² Див. напр.: Шабуров Н.В. Кирилл Александрийский и герметизм // Мероэ. – Вып.4. – М., 1989. – С. 220–227.

¹³ Див. напр.: Riedweg Ch. *With Stoicism and Platonism against the Christians: structures of philosophical argumentation in Julian's Contra Galilaeos // Hermathena. - № 166. – 1999. – P. 63–91*; або: Cook J.G. *The interpretation of the Old Testament in Graeco-Roman Paganism // Cook J.G. – Tubingen, 2004. – P. 248–339.*

¹⁴ Щодо дослідження діалогу в літературознавстві див.: Бахтин М.М. *Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г. Бочаров,*

горизонтальні та вертикальні зв'язки між різними мислителями¹⁵, зрозуміти сутність їх ідей. Цей діалог дає можливість прояснити позицію християнства щодо язичницьких інтелектуалів та конкретизувати питання, якою мірою християни наслідували античну цивілізацію.

Метою даної статті є аналіз вступних зауважень Кирила до полеміки з Юліаном, що міститься у II книзі «Проти нечестивого Юліана». Особливу увагу буде приділено специфіці аргументації Кирила, а також вивченню тих джерел, які він використовував, сперечаючись з язичницьким імператором.

Свою книгу «Проти нечестивого Юліана» Кирило Олександрійський починає із звертання до читача з бажанням позначити свою позицію щодо важливості стародавніх авторів: «Нас та чи інша [людина – П.М.] могла б засудити, говорячи: «Що ж ти, починаючи захист християнських догматів... не прийняв... рішення постійно слідувати цим шляхом, а... заплутав самого себе перевіркою генеалогій та боязким дослідженням грецьких та єврейських думок?»¹⁶

На це можливе обвинувачення у захопленні нехристиянськими авторами Кирило відповідає, що й Юліан також постійно до них звертається, щоб, немов асирійський цар Рабсак¹⁷, «знушатися в своїй розбещеній та лайливій промові над славою Бога»¹⁸. Таким чином, звернення Кирила

примеч. С.С. Аверинцев и С.Г. Бочаров. – М., 1979. – Режим доступа: <http://teatr-lib.ru/Library/Bahtin/esthetic/> (15.02.14).

Щодо можливості використання ідей, запропанованих М. Бахтіним, в історії див.: Баткин Л.М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания: Августин. Абельяр. Элоиза. Петрарка. Лоренцо Великолепный. Макьявелли. – М., 2000.

¹⁵ Щодо важливості цих зв'язків в історії думки див. вже класичне дослідження: Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Пер. и примеч. Н.С. Розов и Ю.Б. Вертгейм. – Новосибирск, 2002.

¹⁶ PG, 76. – Col. 558.

¹⁷ 4-ая Царств, 18:17-35.

¹⁸ PG, 76. – Col. 558.

Олександрійського до грецьких старожитностей обґрунтовано тим, що до них апелює його опонент.

Дійсно, Юліан у своїх випадах проти християнства досить часто звертається до грецьких авторів та добре володіє античними риторичними прийомами. Однак тільки на перший погляд може здатися, що суперечка йде про думки Платона чи сентенції Аристотеля. Цитування стародавніх авторів є всього лише своєрідною формою ведення полеміки, необхідним посиланням на авторитет, а не її сутністю. Це видно хоча б із загальної побудови аргументації Кирила.

Так, Юліан мав звичку називати християн галілеянами¹⁹. Його твір, спрямований проти християнства, називається саме «Проти галілеян» («Κατὰ Γαλιλαίων»). Таку назву Юліан обрав для своєї праці, аби підкреслити сектантський характер християнства, нівелювати його претензії на те, щоб бути релігією всієї Римської імперії. Відповідь Кирила побудована наступним чином: спочатку він зауважує, що насправді існують дві Галілеї: одна – та, що в Іудеї, а інша – біля фінікійських фортець, після чого заявляє, що йому важко збагнути, з якою саме Галілеєю пов'язує християн Юліан. До того ж, у Старому заповіті, на який посилається Кирило²⁰, про Галілею говориться як про місце проживання язичницьких народів («Galilea gentium»)²¹. Відтак, підсумовує олександрійський єпископ, ще не зрозуміло, проти кого саме пише Юліан, «проти нас самих чи... проти... дурного марновірства [йдеться про язичництво – П.М.] та його прихильників»²². Не можна не визнати, що аргументація Кирила містить певну логіку і навіть дотепність. Проте, фактично, його спростування є суто формальним і мало стосується змісту думки Юліана про галілеян. Ще менше воно пояснює причини того, чому останній називав християн галілеянами.

¹⁹ Див.: Ibid. – Col. 559; та Ранович А.Б. Цит. соч.

²⁰ Йоиль 3:4, Ісайя 9:1.

²¹ PG, 76. – Col. 562.

²² Ibid. – Col. 562.

Одним з найуживаніших прийомів Кирила є *argumentum ad hominem* – «аргумент, спрямований на людину». Повідомляючи, що язичники звинувачують християн за марновірство, він риторично запитує: «... Де така кількість байок, де такі нікчемні справи, такі легковажні, такі холодні та нестримані, такі переповнені дурістю, як тільки в них самих [язичників – П.М.]...? Така багатоманітна й велика їх мерзенність, що навіть найбільш визначні [з них – П.М.]... відкрито виступили проти нестриманості поетів, безумовно не божественних, а абсурдних, та проголосили, що від помилок слід відійти»²³. Раціональних аргументів в подібних пасажах не знайти: тільки емоційні інкєктиви.

Для того, щоб зрозуміти логіку використання Кирилом вищезазначеного прийому, наведемо ще одне місце з полеміки. В своєму творі Юліан розмірковує, звідки походить пізнання божества. Виходячи з цього, він подає ясний план своєї роботи: спочатку проаналізувати погляди греків щодо пізнання божества, потім порівняти їх з поглядами євреїв, після чого перейти до християн. Не втримавшись від дотепу, він запитує: «Потім треба тих, хто не є ні греком, ні євреєм, але [є прихильником – П.М.] секти галілеян, спитати, з якої причини вони виставляють свою доктрину вище нашої, однак не залишаються у ній, і, відходячи від неї, вступають на власний шлях, не виявляючи нічого справедливого чи чесного з того, що є чи у нас, греків, чи у євреїв... немов об'єднуючи недоліки, що властиві обом родам [релігій – П.М.]...»²⁴.

На цей закид Юліана Кирило відповідає зустрічним запитанням: «З якої причини, залишивши християн та покинувши істину, ти присвячуєш себе помилковим думкам і, таким чином, внаслідок незвичайного глупства, протиставляючи огидні забобони поганців вірному судженню про Бога, гадаєш, що дійшов чудових висновків, в той час як ми... введені в оману?»²⁵. Здається, що головним засобом ведення полеміки для Кирила є змагання в риторичних

²³ Ibid.

²⁴ Ibid. – Col. 566.

²⁵ Ibid. – Col. 567.

прийомах. Якщо Юліан називає християн «нечестивою сектою галілеян», то Кирило, користуючись тим, що пише майже через сто років після смерті свого опонента і, вочевидь, розраховуючи на прихильну аудиторію, видає період у кілька разів більший: розбору аргументів тут немає, але є сумнівні чесноти заплутаного та барвистого стилю.

Однак це останнє твердження не може дати вичерпної характеристики роботи Кирила. Аби повніше відтворити палітру його поглядів, звернемося до його сентенції: «Кольори різні за кольором [так у тексті – «Coloribus contrarii colores...» - П.М.] починають сяяти сполучаючись...»²⁶. Одні кольори, за Кирилом, - це язичницька філософія, інші – християнська. Саме тому, щоб яскравіше засяяло християнське вчення, треба зіставити його з найкращими зразками язичницької філософії.

Для досягнення своєї мети Кирило використовує вельми різноманітні джерела: у першу чергу це доксограф Псевдо-Плутарх («Про погляди філософів»)²⁷. Користуючись тим, що цей останній досить спрощено трактує філософію Аристотеля, Кирило занадто різко протиставляє Аристотеля Платону й оголошує його мало не атеїстом²⁸. Однак головною метою звертання олександрійського єпископа до Псевдо-Плутарха є не аналіз думок різних античних філософів, а бажання продемонструвати, що всі філософи розходяться між собою у поглядах, а, отже, не можуть заслуговувати на довіру.

Подібним способом аргументації послуговувався в цей самий час й Августин, який у своєму головному творі «Про град Божий» писав, що головним критерієм істини будь-якого вчення є монізм: філософські вчення суперечать одне одному, а боже слово – ні, отже боже слово – істинне²⁹. До

²⁶ Ibid. – Col. 566.

²⁷ Псевдо-Плутарх. Мнения философов // Человек. – 1998. - № 3–6. – 1999. - № 1. – Режим доступа: <http://simposium.ru/ru/node/9736> (16.02.14).

²⁸ PG, 76. – Col. 574.

²⁹ Августин Блаженный. О граде Божьем / Пер. с лат. – Мн.-М., 2000. – 18, XLI.

речі, подібну ідею висловив і Юліан у своєму трактаті «До неосвічених кініків»: є один-єдиний вид правдивої філософії, і в ньому сходяться всі філософські школи, навіть ті, що, здається, найбільше суперечили одна одній³⁰.

Кирило Олександрійський посилається також на так звані герметичні твори³¹ – праці, що приписувалися Гермесу Тризмегісту, який нібито жив раніше за всіх грецьких філософів. Герметичні трактати, за твердженням А.Д. Нока, створені в III–IV ст. н.е. під значним іудейським та гностичним впливом³². Християни користувалися ними, коли їм потрібен був позабіблійний авторитет. Подібну до герметичного корпусу роль відігравали і так звані Сивіліні пророцтва – псевдоепіграфи, написані під значним іудейським впливом. Взагалі, ці популярні компендіуми (в тому числі, герметичний корпус) створювалися в ту епоху, коли, за влучною характеристикою О.Ф. Лосєва, царювала «...Атмосфера чудовищного падення нравов и небывалой философской, моральной и вообще жизненной пестроты»³³. Посилання на герметичний корпус потрібні Кирилу Олександрійському для того, щоб довести, що навіть у язичників є природне розуміння божества. Саме тому, на його думку, ще більш зловмисним виглядає Юліан, який, відмовившись від християнства, тобто від чистого джерела істини, звернувся до байок та фантазій язичництва.

Ці два приклади – а їх можна навести набагато більше – дозволяють відтворити найважливіші риси антиязичницької

³⁰ Юлиан. К невежественным киникам. Речь 6 // Император Юлиан. Сочинения / Пер. с древнегр., коммент. Т.Г. Сидаша. – СПб., 2007. – 187с–188d.

³¹ Див. видання російською мовою: Гермес Тризмегист и герметическая традиция Востока и Запада // Пер., сост. и комм. К. Богуцкий. – К.-М., 1998. – 621 с.

³² Нок А.Д. Обращение. Старое и новое в религии от Александра Великого до Блаженного Августина / Пер. с англ. и науч. ред. А.Д. Пантелеева. – СПб., 2011. – С. 102, 138. – (Via Sacra. II).

³³ Лосев А.Ф. Диоген Лаэртский – историк античной философии. – М., 1981. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/losef/iae9/txt49.htm> (16.02.14).

позиції Кирила. Перед нами вимальовується людина освічена, хоча й дуже хаотично та безсистемно, яка для потреб полеміки могла посилатися на думки язичницьких філософів (проте, знову ж таки, не за першоджерелами, а за компендіумами). Свій інтелектуальний багаж Кирило використовував вельми вибірково, ігноруючи або перекручуючи все, що суперечило його власній точці зору.

Наведемо ще один приклад критики Кирила. Так, він пише, що Юліан сам спростовує своє вчення, коли, переказуючи найбільш неймовірні грецькі міфи (наприклад, поїдання Ураном своїх дітей), визнає, що вони є вигадкою, а схильність до подібних байок – вадю греків³⁴. Цьому зауваженню, на нашу думку, не вистачає психологізму і розуміння контексту неоплатонічного вчення III–IV ст. н.е. Неоплатоніки інтерпретували тексти Гомера та Гесіода в алегоричному сенсі, шукаючи в них натяки, які можуть зрозуміти лише ті, хто духовно «прозрів». Проте з Кирилом можна погодитися в тому, що Юліану притаманна любов до грецької культури, з одного боку, а з іншого – визнання її вад – те, що дослідники називали трагічною роздвоєністю імператора³⁵.

Підведемо підсумки. Кирило Александрійський у своїй праці «Проти нечестивого Юліана» багато в чому виглядає типовим пізньоантичним мислителем. Він приділяє занадто багато уваги риторичним прийомам, користується *argumentum ad hominem*, досить часто не входячи в сутність полеміки. Однак не можна не зазначити, що отець церкви виявляє неабияку освіченість: він знайомий з Платоном й Аристотелем, з Гесіодом та герметичними трактатами, хоча в більшості випадків послуговується не оригінальними творами, а лише компендіумами. Кирило використав такий різноманітний арсенал прийомів, бо його праця була написана проти імператора Юліана, який не тільки залишив християнство у свідомому віці, але й згодом спрямував проти

³⁴ PG, 76. – Col. 563.

³⁵ Розенталь Н.Н. Юлиан-Отступник (трагедия религиозной личности). – Пг., 1932. – С. 104-111.

нього цілу низку різких аргументів. Отже, постать останнього язичницького імператора вельми актуалізується. Для ведення полеміки з ним християнські автори мали посилатися на грецькі та римські старожитності, продовжуючи їх побутування в нових культурних обставинах та підтримуючи таким чином християнсько-язичницький діалог.

